

УДК 331(09)(477.7)(091)

### СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА В УСРР У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

**М.В.ПРИСЯЖНЮК** – кандидат технічних наук  
Міністерство аграрної політики та  
продовольства

**Постановка проблеми.** Історію спеціального дослідження підходів щодо ведення систем землеробства ведуть з другої половини XVIII ст. і пов'язують із видатними представниками агрономічної науки дореформеного періоду А.Т. Болотовим (1738–1833), І.М. Комовим (1750–1792), М.Г. Павловим (1793–1840), С.М. Усовим (1796–1859) та ін. Саме вони започаткували вчення про систему землеробства як комплекс взаємопов'язаних агротехнічних і організаційно-господарських заходів, спрямованих на вирощування максимальних урожаїв сільськогосподарських культур і підвищення рівня родючості ґрунту [1]. Так, І.М. Комов перший обґрунтував плодозмінну систему землеробства; М.Г. Павлов видав 5-томний «Курс сільського господарства», який тривалий час був основоположним підручником для підготовки вітчизняних агрономів, а плодозмінну систему землеробства називав законом природи і вважав її найпридатнішою для сільського господарства, але не заперечував подальшого її удосконалення. С.М. Усов встановив відмінності понять «система землеробства» і «сівозміна» та довів, що одній і тій же системі землеробства може належати декілька сівозмін. Також він виділив залізну систему як самостійну поряд із паровою, вигінною і плодозмінною системами землеробства [2].

У кінці XIX ст. і першій половині ХХ ст. вітчизняна агрономічна наука збагатилась науковими розробками О.М. Енгельгардта (1832-1893), О.С. Єрмолова (1847-1917), А.Є. Зайкевича (1842-1931), Д.І. Менделєєва (1834-1907), М.І. Вавилова (1887-1943), В.Р. Вільямса (1863-1939), К.К. Гедройца (1872-1938), Д.М.Прянішнікова (1865-1948), О.В. Советова (1826-1901), І.О. Стебута (1833-1923), К.А. Тімірязєва (1843-1920), М.М.Тулайкова (1875-1938) та ін. Велике значення для розвитку теоретичних і практичних основ землеробства мали роботи вчених-ґрунтознавців – В.В.Докучаєва, М.А. Качинського, П.А. Костичева, І.Б. Ревута, О.А. Роде та ін.

В.Р. Вільямс створив травопільну систему землеробства і розробив ефективні заходи обробітку ґрунту. О.С. Єрмолов започаткував визначати системи землеробства за співвідношенням між орною землею та луками, групами культур та способами підвищення рівня родючості ґрунту [3]. Особливе місце в розвитку теоретичних основ агрономії належить О.В.Советову, який рекомендував травопільні системи землеробства із використанням посівів конюшини. Він впровадив термін «система землеробства» і обґрунтував виникнення та існування систем землеробства в історичному аспекті.

Серед українських дослідників, які зробили значний внесок в агрономічну науку, слід відмітити О.І. Душечкіна, Б.М. Рождественського, а також результати досліджень Полтавського, Херсонського, Одеського та інших дослідних полів, які були засновані ще в кінці ХІХ ст. Вивчення систем землеробства у колективних господарствах України у 20-х роках ХХ ст. проводили тогочасні аграрні фахівці: І. Батюк, В. Коханов, С.Красноярузький, М.С. Лагода, М. Левенштам, С. Лисенко, А. Лозовий, В.П. Мосолов, В. Сузименко, З. Шкурба та ін.; у селянських господарствах – І.В. Балашов, О.Г. Дояренко, С.П. Кулжинський, А.С. Лукін, А. Філіпов А. та ін.; у земельних громадах – Б.Л. Брук, Е. Кузьмічов, Е. Зельдмайер, І.К. Магницький, С. Фоменко та ін.

Вирішенням проблеми вдосконалення систем землеробства для потреб вітчизняного сільського господарства займалися визначні вчені-аграрники – А.П. Людоговський, В.І. Сазанов, О.І. Скворцов, О.Ф. Фортунатов та ін. [4]. Ними було не тільки систематизовано всі напрацювання попередників, а науково обґрунтовано і головне – виділено системи, які не пов'язані з тваринництвом – підсічна та перелогова, а також ті, які безпосередньо пов'язані з тваринництвом – парова і плодозмінна [5].

Системи землеробства розвивались у певній історичній послідовності. Згодом їх класифікували як примітивні: заліжна, підсічна, перелогова, вирубно-вогнева і лісопильна; екстенсивні: парова, де вперше почали використовувати двопільне: 1 – пар, 2 – озимі; і трипільне чергування культур: 1 – пар, 2 – озимі, 3 – ярі; травопільна, зернотрав'яна); перехідні (поліпшена зернова, травопільна); інтенсивні (плодозмінна, паро-просапна, зерно-просапна і просапна) [6, с. 17]. Не менше визнання отримали й інші класифікації [4].

Першою інтенсивною системою землеробства була плодозмінна система, яка передбачала наступне чергування культур: 1 – озима пшениця, 2 – цукрові буряки, 3 – ячмінь з підсівом конюшини, 4 – конюшина. Тобто, на частку зернових культур припадало 50%, просапних – 25% і бобових трав – 25%.

Інтенсивні системи землеробства включали ряд основних взаємопов'язаних ланок: а) раціональну систему обробітку та удобрення ґрунту; б) сучасні засоби сівби сільськогосподарських культур та підготовки насіннєвого матеріалу; в) оптимальну структуру посівних площ і сі-

## **Зрошуване землеробство**

возмін; г) досконалу систему захисту рослин; д) найдоцільніші меліоративні заходи тощо [7]. Сучасні інтенсивні системи землеробства характеризуються науково обґрунтованими взаємозв'язками різних заходів і розміщенням всіх галузей сільськогосподарського виробництва відповідно до природно-економічних зон і районів [8].

Визначені системи землеробства відрізнялись одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, яка виявлялась у характері застосування ріплі (пар, толока, переліг, посіви), розподілі посівної площі між різними культурами (озимі та ярі зернові, просапні, сіяні трави тощо). Але на практиці організаційні ознаки здійснювались в різних комбінаціях і виділити ту чи іншу систему землеробства в чистому вигляді було досить складно.

**Стан вивчення проблеми.** Здійснити комплексний історичний аналіз зародження і розвитку систем землеробства України а також їхнє застосування в 20-х роках ХХ ст.

**Завдання і методика досліджень.** Дослідження ґрунтується на використанні принципів історичної достовірності, об'єктивності, системності та комплексності. Автором використано загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація), міждисциплінарні (структурно-системний) та власне історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та ін.) методи, а також джерелознавчий та архівознавчий аналіз.

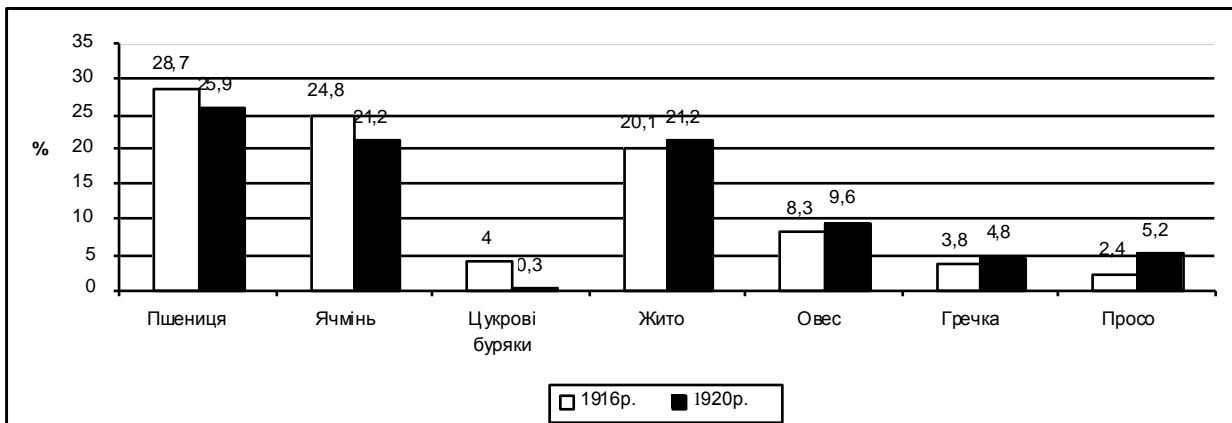
**Результати досліджень.** В Україні до подій 1917 року селянські господарства мали 21 млн. га сільськогосподарських угідь [9]. У кінці 1920 – на початку 1921 рр., в першу чергу, за рахунок неврожаю, що призвів до голоду, сільське господарство України переживало тяжку кризу. Загальна площа посівів у республіці у 1920 р. становила 16721 тис. десятин проти 19260 тис. десятин у 1916 р. та 19641 тис. десятин у 1909-1913 рр., тобто посівна площа скоротилась на 15% [10]. Зокрема, селянські посіви до революції становили 16043 тис. десятин [11], а у 1920 р. – 16646 тис. десятин [12]. Але селяни не зміogli освоїти всіх поміщицьких посівних площ, переданих їм у ході революційних аграрних перетворень – наслідком цього нестача посівів становила у 1920 р. 15%.

На гірше змінилася і структура селянських посівів за 1916-1920 рр. (рис. 1) [13].

Різко скоротилась питома вага ринкових культур: пшениці з 28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, цукрових буряків, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4,0 до 0,3%. За їхній рахунок збільшилася питома вага посівів жита – з 20,1 до 21,2%; вівса з 8,3 до 9,6%; гречки з 3,8 до 4,8%; проса з 2,4 до 5,2%, які мали в селянському господарстві України натурально-споживче значення [14]. Таким чином, ринкові культури, що до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, до початку 1921 р. занепали.

Х з'їзд РКП(б), який відбувся 8-16 березня 1921 р., започаткував перехід країни до НЕПу [15] з метою забезпечення раціонального ве-

дення господарства на основі вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності [16].



**Рисунок 1. Структура селянських посівів у 1916-1920 рр., %**

Найпоширенішою формою землекористування у селян України у 20-х роках ХХ ст. була дільнична, за якої заборонялося проводити переділ землі та господар постійно користувався одними і тими ж ділянками землі. Досягалася певна стабільність землекористування й селяни були впевнені, що наступного року вони користуватимуться цими ділянками, а тому ретельніше обробляли землю. Зміна місця або меж ділянок була можлива тільки при переході до поліпшеної сівозміни чи на широкі смуги, що утворювало дільничо-черезсмужний спосіб використання ріллі [17].

Ця форма землекористування була прогресивнішою, ніж общинна, яка була тимчасовим явищем і в умовах подальшої еволюції поступово відмирала [19, 20]. Дільничо-черезсмужна форма закріплювала землю за окремими господарствами і у 1923 р. охоплювала 64,5 % селянських земель України з перевагою у Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі (окрім округів колишньої Харківської губернії) і в окремих округах Степу [21, 22, 23].

Але і дільничо-черезсмужна форма мала низку недоліків: багатосмужність, дрібносмужність, черезсмужність, далекоземелля, примусовий характер типових сівозмін при збереженні системи відкритих полів і трипілля, яке було несумісним з прогресивним розвитком сільського господарства. Загалом в Україні в 20-х роках ХХ ст. майже половина селянських господарств страждала від черезсмужжя, а кожне четверте господарство терпіло збитки від далекоземелля [24].

На початку 20-х років ХХ ст. в селянських господарствах переважала парова трипільна система землеробства, коли всю землю щороку розорювали, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. Класичне трипілля вимагало, щоб під паром знаходилось не менше третини ріллі. Як правило, селяни мали під паром від 15 до

## **Зрошуване землеробство**

30% ріллі. Там, де пару було менше 15%, трипілля перетворювалось на рябопілля. До подій 1917 р. парова система у вигляді трипілля була розповсюджена у Волинській, Київській, Подільській, Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях і охоплювала 34,0% селянських земель України.

Не менш поширеним явищем в Україні у 20-х роках ХХ ст. було рябопілля, суть якого полягала в тому, що селяни рік у рік сіяли на одних і тих же площах зернові без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед науковців немає єдиної думки про появу рябопілля і до якої системи землеробства віднести цей спосіб використання ріллі. Одні вважали, що воно виникло із трипілля шляхом поступового скорочення парового клину, інші дотримувалися точки зору, що рябопілля – це нащадок перелогової системи [25].

У Поліссі рябопілля виникло поступово з підсічної системи, у Лісостепу – внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипіллі. Оскільки пар в селянському господарстві при трипіллі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали цей процес скорочення площі пару «ламанням толоки», яке було в широкому застосуванні в 20-х роках ХХ ст. У Степу рябопілля виникло завдяки розорюванню перелогів у багатоземельних південно-східних округах України. Таким чином, рябопілля походить від різних систем землеробства, а тому його потрібно виділити в окрему систему. В тих районах Степу, де ще були у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопілля не завершився, виділяли перехідну від перелогової до рябопільної систем. Одночасно і при трипіллі, і при рябопіллі в селянському господарстві з'явилися просапні культури та сіяні трави, які витісняли і толоку, і зернові, реформуючи старі системи в напрямі просапної або травопільної системи землеробства [26].

Перехідна від перелогової до рябопільної система землеробства була характерна тим, що у ній не менше 10-15% ріллі було під багаторічними перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали і засівали, як правило, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомість розорювали переліг. При рябопіллі всю землю засівали без певного чергування культур, але в такому чистому вигляді воно майже не зустрічалось. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, селяни залишали до 15% ріллі під толокою.

Рябопільна система охоплювала 40,3% площ і була панівною на півночі Волині, у центральних і південних повітах Полтавщини та суміжних повітах Харківщини, а також у північних і західних повітах Херсонщини та Катеринославщини. У південно-східних повітах Харківщини, на сході Катеринославщини і в північній Таврії спостерігали перехід від перелогової системи землеробства до рябопілля, яке було розповсюджене на 25,7% селянських площ [27].

За 1916-1922 рр. у системах землеробства в УСРР сталися негативні зміни. У 1921-1922 рр. райони, де переважала парова трипільна система землеробства, охоплювали 42,0% селянських площ проти 34,0% в 1916 р., рябопільні райони – 35,7% проти 40,3% в 1916 р. [28, 29]. Причина цього явища полягала в загальному занепаді сільськогосподарства за роки громадянської війни і часи «військового комунізму». У тих районах, де в дореволюційний час селяни скорочували площу толоки й поширювали посіви, у 1917-1921 рр. спостерігали зворотний процес, що призвів до поширення трипільля за рахунок рябопільля [1].

За 1916-1922 рр. екстенсивні системи землеробства розширили свої площі, прогресивні тенденції, які спостерігали в дореволюційний час у селянському землеробстві, були загальмовані. У надрах трипільля і рябопільля зароджувалися поліпшені системи землеробства у вигляді окремих елементів, а не розповсюдженої цілісної системи. Найбільший прогрес спостерігали у Лісостеповому правобережному районі, де просапні займали 12,7% селянських посівів. Сіяні трави займали незначне місце в посівах і в жодному з районів не переважали 5,0% посівних площ, що визначало зародковий стан травосіяння в селянському господарстві.

Поступово відбувалась заміна віджилого трипільля, яке гальмувало розвиток рільництва, на кращі системи, що давали високі урожаї сільськогосподарської продукції і покращували польове господарство [30]. Основною ознакою поліпшеної просапної або травопільної системи землеробства була наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, який займав не менше 25,0% ріллі [31].

У роки НЕПу відновились прогресивні тенденції у веденні землеробства – інтенсивні системи почали витісняти екстенсивні, а площа, зайнята трипільля, скоротилась. Якщо у 1921-1922 рр. вона складала 42,0% сільськогосподарських угідь України, то у 1926 р. – 38,4%. За ці роки збільшилась площа під просапними культурами: у Поліссі під картоплею, Лісостепу – цукровими буряками, Степу – соняшником і кукурудзою [32, 33].

Парова трипільна система землеробства та рябопільля України у 20-х роках ХХ ст. зазнали значного скорочення, за рахунок яких набула поширення поліпшена просапна система, що охопила у 1929 р. 37,0% сільськогосподарських площ УСРР.

Більшість господарств почали використовувати травопільну систему землеробства, яка забезпечувала господарство кормами, що дозволяло держати більше худоби, отримувати багато гною, краще удобрювати поля, ефективніше обробляти пари, звільнені від пасовища худоби, і таким чином, поступово покращувати розораний та виснажений ґрунт та підвищувати врожайність сільськогосподарських культур [34].

За «Земельним кодексом» 1922 р. в УСРР почали засновувати земельні громади – земельно-господарські об'єднання всіх селянсь-

## Зрошуване землеробство

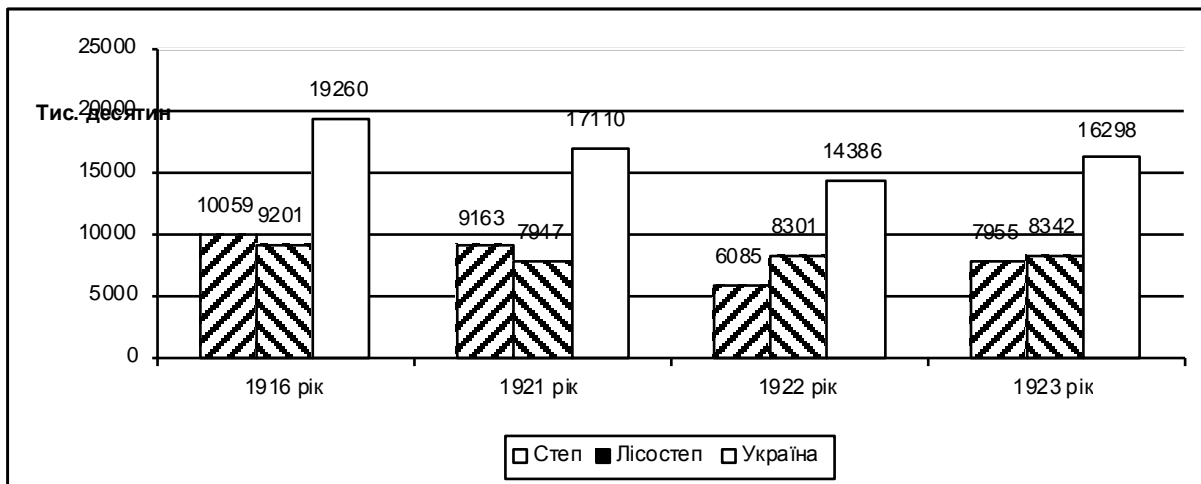
ких господарств [35], які діяли в українському селі протягом 1922-1930 рр. Селяни могли користуватись землею тільки в складі земельної громади, що принципово відрізнялись від дореволюційної сільської громади [35]. Всього наприкінці 20-х років минулого століття, за підрахунками ЦСУ республіки, в УСРР налічувалось 40 тис. земельних громад [36, 37].

Намагаючись знайти вихід із існуючих недосконалих форм землекористування, у середині 20-х років ХХ ст. почав набирати масового характеру перехід до громадських багатопільних сівозмін [26]. Громадська багатопільна сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували при землевлаштуванні в громадах із общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Щоб селянські господарства мали змогу дотримуватися визначеної сівозміни, необхідно було провести під час землевлаштування об'єднання їхніх смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. Все це при общинній або дільничо-черезсмужній формах можна було здійснити тільки шляхом впровадження громадської багатопільної сівозміни, при чому земля громади поділялась на кілька полів, залежно від сівозміни. У кожному полі господарству відводили його ділянку, якою воно користувалось постійно. Кількість смуг зменшувалась, багатосмужність і вузькосмужність знищувались. Далекоземелля зменшувалось шляхом утворення виселків або поділу великих громад на декілька менших.

Поряд з іншими, у 1922 р. поступово почали розвиватись колективні форми господарювання: товариства спільного обробітку землі, артілі, комуни. Але у колективних господарствах превалювала одна з найнедоцільніших і замкнутих форм землекористування – черезсмужжя, яке займало 90,4% земель. Ця невігідна форма землекористування мала ще один значний дефект, а саме дрібносмужжя: за пересічним обліком на одне господарство припадало 4,3 смуги землі [38]. Тому, землевпорядкування було основною передумовою правильної організації території колективних господарств та їхнього розвитку. Для таких господарств відводили землі по окремих клинах громадських багатопільних сівозмін, і, як результат, ефективність її використання була вищою, ніж у селянських.

Усі вищенаведені заходи позитивно вплинули на розвиток або скоріш відновлення повноцінного ведення сільського господарства в Україні у 20-х роках ХХ ст. Посівні площі в Радянській Україні, за весняним пересічним дослідженням 1923 р., збільшилися до 16298 тис. десятин. Порівняно з попередніми роками в окремих районах вони постають у наступному вигляді (рис. 2) [39].

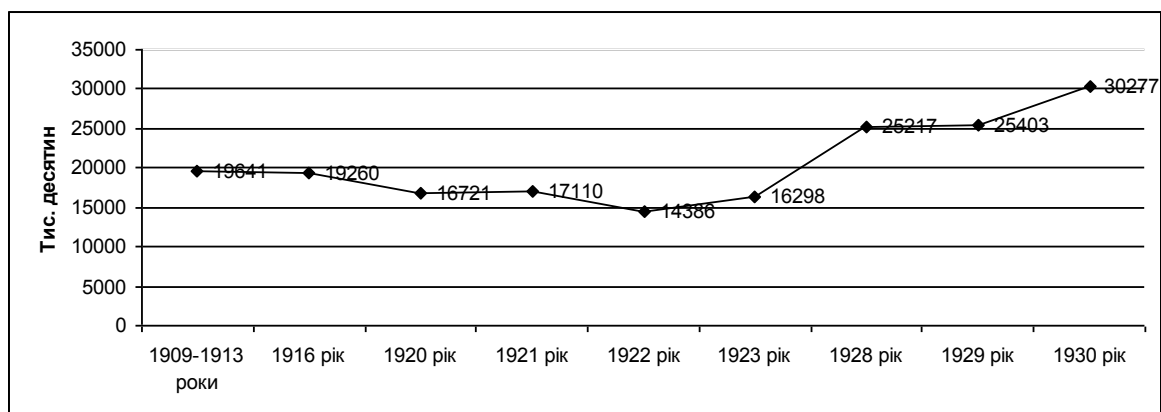
Порівняно з минулим, посівні площі 1923 р. збільшилися у Степу на 1870 тис. десятин, у Лісостепу залишилися майже без змін. Порівняно з 1916 р. площі 1923 р. скоротилися майже на 3 млн. десятин, тобто на 15,4%. Найбільше постраждали степові губернії, де площі посівів скоротилися більше ніж на 2 млн. десятин або на 21,0%.



**Рисунок 2. Посівні площі сільськогосподарських культур в окремих районах України, тис. десятин**

Навесні 1921 р. під позитивним впливом нової економічної політики більшовицької влади процес скорочення посівних площ в Україні був спинений і розпочався зворотний процес щодо збільшення. У 1921 р. в УСРР засіяли 17110 тис. десятин, або на 389 тис. десятин більше, ніж у 1920 р. [40]. Але влітку 1921 р. степовий регіон України охопила посуха, що призвело до подальшого скорочення посівних площ. У 1916 р. в Степу посівні площі складали 10059 тис. десятин, у 1921 р. – лише 8804 тис. десятин, а у 1922 р. – 6085 тис. десятин, тобто скоротилися на 40% [41].

До кінця 20-х років ХХ ст. посівні площі сільськогосподарських культур в Україні набували подальшого збільшення: якщо у 1909-1916 рр. вони становили 19260-19641 тис. десятин, у 1920-1923 рр. відбулось їхнє зниження до 14386-17110 тис. десятин, то у 1928-1929 рр. вони збільшилися до 25217-25403 тис. десятин, а у 1930 р. посівні площі України досягали свого максимуму – 30277 тис. десятин, або 154,2% від рівня 1909-1913 рр. (рис. 3) [42].

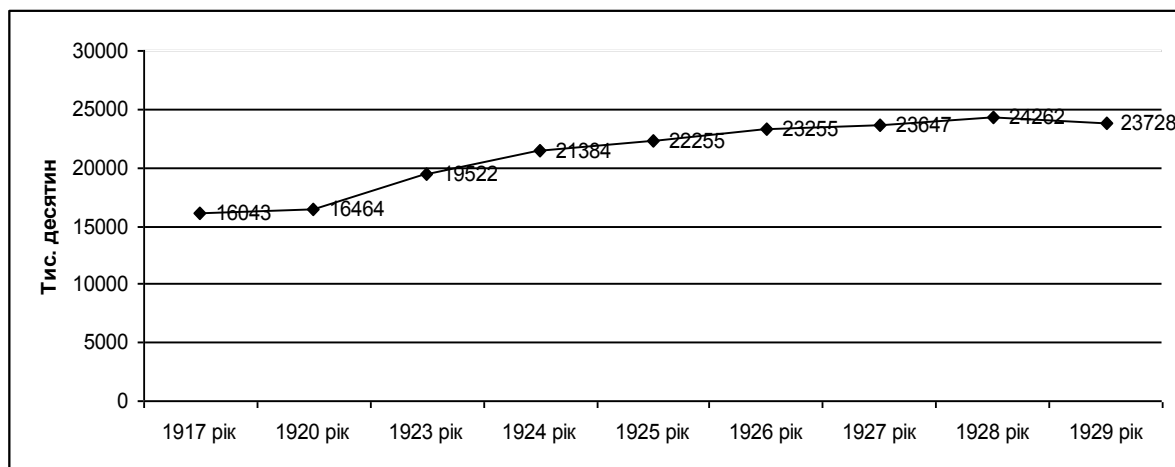


**Рисунок 3. Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур в Україні, тис. десятин**



## Зрошуване землеробство

Таку ж тенденцію відмічено і у селянських господарствах, де посівні площі сільськогосподарських культур почали зростати із 16043 тис. десятин у 1917 р. до 23728 тис. десятин у 1929 р. (рис. 4) [42].



**Рисунок 4. Динаміка посівних площ селянських господарств України, тис. десятин**

Проаналізуємо зміну динаміки посівних площ Київської губернії та її округів, які у 1922 р. зменшились до 1694,4 тис. десятин проти 2050,2 тис. десятин у 1917 р. (табл. 1) [43].

У 1923 р. зменшення посівних площ вже не помічається, а навпаки, можна констатувати деяке збільшення до 1759,9 тис. десятин. У ці роки відмічено значне скорочення сільськогосподарського виробництва у південних округах Київської губернії. Взагалі зменшення посівних площ можна пояснити тим, що селянство ще не встигло охопити нетрудові землі, а на півночі їх було значно менше, ніж на півдні, де існували цукрові заводи.

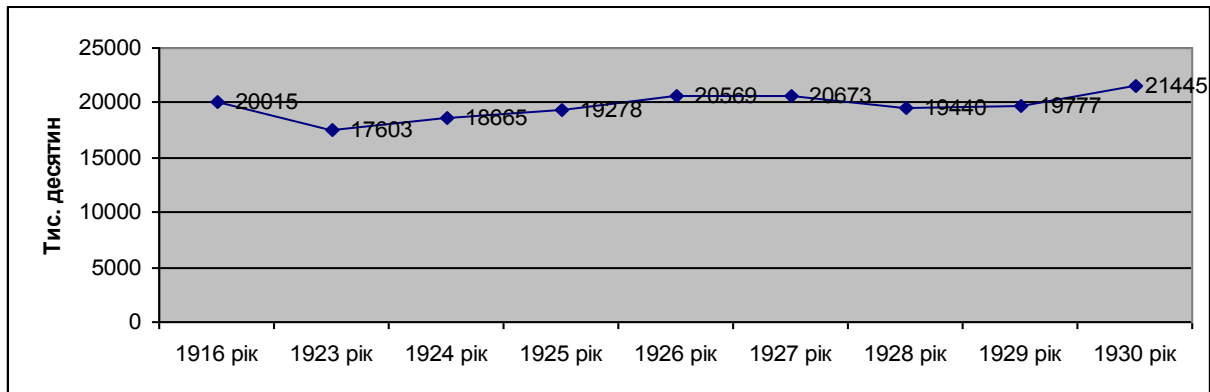
**Таблиця 1 – Посівні площі по округах Київської губернії, тис. десятин**

Округ	1917 р.	1922 р.	1923 р.
Київський	280,5	271,7	278,1
Малинський	195,6	185,1	185,9
Біло-Церківський	380,7	302,2	312,2
Бердичівський	277,5	227,8	230,5
Уманський	386,9	311,7	326,8
Черкаський	225,9	158,4	174,4
Шевченківський	322,2	237,6	248,9
По губернії	2050,2	1694,4	1759,9

За відсутності відповідних засобів механізації селяни не змогли одразу засіяти всі свої землі. Крім того, на півдні губернії сільськогосподарські господарства мали товарний напрям, а на півночі – споживчий, тому в роки військового комунізму у селянина півдня не було стимулу

засівати всю площу ріллі, тоді як на півночі майже всі припаси господарювання споживалися в господарстві.

У 20-х роках минулого століття у структурі посівних площ продовжувало домінувати хліборобство. Воно вимагало належних агротехнічних навиків і знань та функціонально забезпечувало розвиток тваринництва і особливо – птахівництва (рис. 5) [42].



**Рисунок 5. Посівні площі зернових культур в Україні, тис. десятин**

Посівні площі зернових культур у 1923 р. зменшились до 17603 тис. десятин порівняно з 20015 тис. десятин у 1916 р. Упродовж 1926-1927 рр. відбулось збільшення посівних площ зернових культур до 20569-20673 тис. десятин, а у 1930 р. посівні площі зернових культур в Україні досягли свого максимуму – 21445 тис. десятин, або 107,2% від рівня 1916 р. Половину у структурі зернових становили посіви пшениці та жита, які відносились до елітних харчових хлібів, що разом із гречкою та просом мали високий відсоток внутрішнього споживання.

У 1928-1929 рр. із поширенням адміністративних прав сільської Ради та зміцненням її апарату, земельні громади стали непотрібні тоталітарній системі [44]. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації земельні громади були ліквідовані, а їхні права та обов'язки були передані сільським Радам [45, 46].

У кінці 20-х років ХХ ст. у більшості господарств УСРР дрібні розміри землекористування ставили жорсткі рамки ефективному використанню робочої худоби, зберігалась відсталість у веденні систем землеробства, а перехід до прогресивних систем відбувався повільно. Ефективним шляхом до піднесення на належну висоту сільського господарства було об'єднання дрібних селянських господарств у великі виробничі сільськогосподарські, які повніше та рентабельніше використовували всі досягнення тогочасної вітчизняної агрономічної науки та техніки [47, 48]. Тому, поряд із завданням всебічного зміцнення існуючих великих господарств, на перше місце висувалося завдання широкого будівництва нових колективних господарств [49].

## **Зрошуване землеробство**

Гуртуючись у сільськогосподарські виробничі колективи, трудове селянство мало на меті спільними засобами і працею підвищити продуктивність свого господарства і полегшити працю [50].

Скасувавши НЕП, радянське керівництво країни взяло курс на індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, що в кінцевому підсумку повинно було привести до «побудови матеріально-технічної бази соціалізму». Але у роботі колективних господарств було багато організаційних та господарських недоліків: у результаті величезного розмаху колгоспного руху ріст освічених і партійно загартованих колгоспних кадрів, здатних вести велике і складне господарство, не встигав за ростом колективних господарств; у колгоспників, вчорашніх односібників, не було потрібного досвіду у керівництві великими колективними господарствами; був відчутний брак, підготовлених кадрів, що обумовлювало наявність вагомих недоліків всередині колективних господарств [51].

**Висновки та пропозиції.** У 20-х роках ХХ ст. ведення систем землеробства в господарствах УСРР зазнавали певних позитивних змін. Після проведення аграрних реформ і виникнення великої кількості хуторів в Україні набуло поширення багатопілля. Згодом площі земель під відсталими системами зменшились, їх поступово витісняли поліпшені. Чорні, чисті, зайняті пари займали незначне місце, але поступово витісняли відсталу толоку. Радикальна зміна існуючих систем землеробства відбувалась за комплексної ув'язки землевлаштування, поширення громадських сівозмін, вирішення проблеми кормів для худоби та переведення її на стійлове утримання, розповсюдження передових заходів агротехніки.

Подальший розвиток екстенсивних та інтенсивних систем землеробства перервали насильницьким методом наприкінці 20-х років ХХ ст. після усупільнення землі внаслідок її колективізації.

Можна стверджувати, що українське селянство упродовж 20-х років ХХ ст. достатньо успішно розвивало сільськогосподарське виробництво, у цілому за 1917-1929 рр. селяни України збільшили своє землекористування на 67,3% і лише брутальне насильство тоталітарної державності у формі примусової колективізації зупинило цей позитивний процес.

## **СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:**

1. Пастушенко В. О. Сівозміни на Україні / В. О. Пастушенко. – К. : Урожай, 1972. – 360 с.
2. Рюбензам З. Земледелие : пер. с нем. / З. Рюбензам, К. Рауэ. – М. : Колос, 1969. – 520 с.
3. Балашов И. В. Организация сельского хозяйства / И. В. Балашов. – Одесса, 1926. – 204 с.
4. Общее земледелие / под. ред. С. А. Воробьева, Д. И. Бурова. – М. : Колос, 1964. – 439 с.

5. Советов А. В. О системах земледелия / А. В. Советов // Избранные сочинения. – М., 1950. – С. 233-419.
6. Основы сельского хозяйства / под. ред. И. М. Фокеева. – М. : Просвещение, 1976. – 431 с.
7. Бойко П. І. Кукурудза в інтенсивних сівозмінах / П. І. Бойко. – К. : Урожай, 1990. – 144 с.
8. Бегей С.В. Екологічне землеробство : Підручник / С. В. Бегей, І. А. Шувар. – Львів : Новий світ – 2000, 2007. – 432 с.
9. Досягнення радянської України за сорок років. – Статистичний збірник. – К. : Державне статистичне видавництво. – 1957. – 152 с.
10. Сборник статистических сведений по союзу ССР. 1918-1923. – М., 1924. – С. 122-123, 148.
11. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г., Пгр., 1916. – Вып. 1, - С. 160-261.
12. Головач Ф. В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР / В. Ф. Головач. – К., 1982. – С. 61-89.
13. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Пгр., 1916. – Вып. 1, - С. 160-261.
14. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918-1923. – М., 1924. – С. 122-123.
15. Десятый съезд РКП(б). – Март. – 1921. Стеногр. Отчет. – М. – 1963. – С. 2.
16. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів ЦК. – К. – 1979. – Т. 2. – С. 246.
17. ЗУ УСССР, 1922. – С. 103.
18. ЦДАВО України ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 199.
19. Брук Б. Л. Организация общинного севооборота / Б. Л. Брук. – Воронеж : Профтехшкола. – 1922. – 27 с.
20. Кузьмичев Е. О формах землепользования / Е. Кузьмичев // Сельское и лесное хозяйство. – М. : Московський земельный отдел. – 1928. - №1. – С. 6-8.
21. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2-22;
22. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 12;
23. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2292, арк. 27.
24. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Харків, 1974. – С. 50-51.
25. Фоменко С. Громадські сівозміни і основні принципи їх будування / С. Фоменко // Агрономія та землевпорядження. – Харків, 1926. – С. 81-124.
26. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – К. : Основа, 1997. – 400 с.
27. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. I. – Европейская Россия, Пгр., 1916. – С. 16.
28. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. I. Европейская Россия. Пгр., - 1916. – С. 18.
29. Статистика Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. – Харьков. – 1923. - № 20. – С. 7.
30. Дояренко А. Г. Севообороты в крестьянском хозяйстве / А. Г. Дояренко. – № 30. – М. – 1923. – 14 с.

## Зрошуване землеробство

31. Зайкевич А. Буркун білий та його місце в сівозміні з просапними культурами / А. Зайкевич // Український агроном. – 1927. - № 5-6. – С. 28-31.
32. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. I. Европейская Россия. Пгр., - 1916. – С. 115-125.
33. Статистика Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. – Харьков. – 1923. - № 20. – С. 26.
34. Кулжинский С. П. Успехи сельского хозяйства / С. П. Кулжинский. – Харьков : Издательский отдел народного комиссариата земледелия. – 1923. – 109. – С. 9.
35. Земельный кодекс УССР: Утвержден ВУЦИК 29 ноября 1922 г. – Харьков. – 1922. – 65 с.
36. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144.
37. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 110.
38. Лагода М. С. Колективний рух на Шевченківщині / М. С. Лагода // Вісник НКЗС УСРР. – 1926. - № 17-18. – С. 87-94.
39. Статистика Украины. Серия II. Сельскохозяйственная статистика. – Т. III. – Вып. 3. Итоги предварительного исчисления скота и посевов Украины. – Харьков. – 1923. - № 36. – XI с.
40. НКЗ УСРР. Сельское хозяйство Украины // Статистический сборник. – С. 3.
41. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода ВУЦИК. – Харьков. – 1923. – С. 7.
42. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України.– Вип. II.– Харків: Господарство України, 1930.– 111 с.
43. Бломквіст Б. Сільське господарство на Київщині в його головніших змінах / Б. Бломквіст // Агроном. – К. : Губземуправління. – 1924. – Кн. 2-3. – С. 118-127.
44. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42-43.
45. Макарчук С. А. Етнографія України. Навчальний посібник / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 2004. – 204 с.
46. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М. – 1954. – С. 465-466.
47. Мельник Ю .Ф. Сільське господарство України 1920-х років: кооперація, колективізація чи навпаки? / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г.О. Глазунов. – К., 2010. – 270 с.
48. Большая советская энциклопедия. Второе издание. – М., 1957. Т. 48. – С. 382.
49. Бюлетень НКЗС. – 1928. - № 16. – С. 196-198.
50. Лагода М.С. Як хліборобські артілі розподіляють наслідки колективної праці / М.С. Лагода // Вісник НКЗС УСРР. – 1926. - № 23-24. – С. 101-104.
51. Коханов В. Колективізація сільського господарства СРСР / В. Коханов. – К. : Політична література. – 1948. – 51 с.